

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
Wydział Humanistyczny

ANNA SZAREK

*Wpływ wierzeń grobowych na ewolucję sarkofagów
w Egipcie faraonów*

Mutual Influences of Changes in Funerary Beliefs and Sarcophaguses Evolution
in the Pharaohs' Egypt

STRESZCZENIE

Egipski system wierzeń funeralnych był jednym z najbardziej rozwiniętych wśród ludów starożytnego Wschodu. Dodatkowo, oprócz złożonej mitologii i rytuałów, tworzył go szereg elementów kultury materialnej dopełniających całość. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują grobowce i sarkofagi. Możemy wyznaczyć szereg przedmiotów wchodzących na stałe do wyposażenia grobowego Egipcjan. Są to m.in. zabezpieczone w procesie mumifikacji szczątki ludzkie, sarkofagi, księgi religijne oraz drobne przedmioty codziennego użytku (biżuteria, ceramika, rzeźby, meble itp.). Oprócz formy grobu jednym z najlepszych wyznaczników chronologicznych danego pochówku jest kształt i zdobienie trumny, w jakiej została zdeponowana mumia. Możemy podzielić sarkofagi na dwie zasadnicze grupy: skrzynekowe i antropoidalne. W zależności od czasu powstania zmienia się ich forma.

Artykuł jest krótką syntezą złożonego i zasługującego na szersze omówienie problemu, który został potraktowany interdyscyplinarnie, z podkreśleniem metod badawczych archeologii i historii. Literatura egiptologiczna wielokrotnie podejmowała temat przemian zachodzących we wszystkich aspektach egipskiej wiary w życie pozagrobowe. Opracowanie zawiera charakterystykę zmian formy sarkofagu w konkretnych okresach rozwoju państwa egipskiego pod panowaniem rodzimych dynastii – od okresu predynastycznego aż do czasów XXX dynastii. Ukazuje też proces przemian, jakim podlegała egipska teologia w tym przedziale czasowym. Rozważania są oparte o konkretne przykłady zachowanych zabytków archeologicznych, datowanych na poszczególne odcinki wyznaczonej chronologii. Całość wywodu jest podparta zarówno analizą zachowanych tekstów religijnych, jak i źródeł obcych, w tym Herodota. Ta krótka próba wykazania, iż zmiany religijne wpływały na sposób dekoracji sarkofagów i lokowane na nich teksty religijne dała zadowalające efekty. Możliwe stało się wyznaczenie pewnych trendów w sposobie zdobienia trumien w zależności od do-

minującej tendencji teologicznej. Dość proste kształty sarkofagów okresu predynastycznego przechodzą do rozbudowanych, w niektórych przypadkach zwielokrotnionych trumien, aby w ostatecznym kontekście powrócić do prostej pojedynczej formy. Wyznaczono również tendencje stylistyczne dekoracji sarkofagów. Od początkowej formy pozbawionej malowideł, przez dość oszczędnie zdobione przykłady staro- i średnioegipskie, do „wybuchu ornamentyki” w Nowym Państwie, aby pod koniec panowania rodzimych dynastii powrócić do prostej formy z silnie zaakcentowanym jednym elementem – głową zmarłego. Co więcej, udało się wykazać, jakie czynniki zewnętrzne wpływały na te przemiany. Wymienić należy przede wszystkim sytuację polityczną Egiptu, stopień zaможności społeczeństwa, dostęp do surowców niezbędnych do produkcji i w końcu talent oraz zaangażowanie w pracę rzemieślnika ją wykonującego.

Słowa kluczowe: wierzenia grobowe; sarkofagi; ewolucja sarkofagów; mit ozyriacki; religia solarna; Egipt faraonów; mitologia

Egipcjanie, w porównaniu z innymi ludami starożytnego Wschodu, stworzyli najbardziej rozbudowany system wierzeń grobowych. Ogromną wagę przywiązywano do materialnego przygotowania się do życia w zaświatach. Tuż po wkroczeniu w dorosłe życie przystępowano do wykuwania grobowca, gromadzenia potrzebnych przedmiotów oraz ksiąg zawierających zaklęcia potrzebne do przetrwania w Krainie Ozyrysa. Sarkofag był jednym z najważniejszych elementów tych przygotowań. Bez względu na status majątkowy każdy człowiek chciał zabezpieczyć swoje doczesne szczątki przed wpływem czasu i czynników naturalnych¹. Nazwa „sarkofag” pochodzi od greckiego ‘pożerający ciała’². Egipcjanie określali go mianem *neb-anch*, co znaczy ‘pan życia’³. Jego głównym celem była ochrona złożonej wewnątrz mumii.

Forma i sposób dekoracji trumien ulegały przemianom wraz z rozwojem mumifikacji i wierzeń egipskich. Zasadniczo można je podzielić na dwie grupy: sarkofagi skrzynkowe i antropoidalne. Te pierwsze dominowały mniej więcej do połowy Średniego Państwa, zaś pojawienie się drugiego typu trumien było nierozzerwalnie związane z mitem ozyriackim. Set, chcąc pozbyć się brata, sporządził piękną skrzynię zgodną z wymiarami Ozyrysa i w trakcie uczty zapowiedział, że podaruje ją temu, kto się do niej zmieści. Kiedy Ozyrys ułożył się wewnątrz, Set wraz z towarzyszami zamknęli trumnę i wrzucili ją do Nilu⁴. W taki sposób powstał pierwszy sarkofag antropoidalny.

Okres predynastyczny był etapem kształtowania się wszelkich form wierzeń grobowych, w tym sposobów zabezpieczenia ciała. Nie używano wtedy sarko-

¹ Herodot, *Dzieje*, II, 86.

² S. Ikram, *Śmierć i pogrzeb w starożytnym Egipcie*, Warszawa 2004, s. 92.

³ M. Barwik, *Księga wychodzenia za dnia: tajemnice egipskiej Księgi Umarłych*, Warszawa 2009, s. 166; V. Cortese, M.K. Guidotti, *Egipt. Sztuka, historia, cywilizacja*, Warszawa 2008, s. 91; S. Ikram, *op. cit.*, s. 92.

⁴ J. Lipińska, M. Marciniak, *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 2006, s. 49–50.

fagów w klasycznej formie, jaka jest kojarzona bezpośrednio z kulturą Egiptu. Około 3100 r. p.n.e. pojawiły się grobowce murowane, a zwłoki owijano w zwierzęce skóry i składano je na matach⁵. Ciała składano w wiklinowych koszach lub dużych glinianych naczyniach⁶. Okres wczesnodynastyczny przyniósł pierwszą formę trumny – sarkofagi skrzynkowe. Były one stosunkowo krótkie, ponieważ zwłoki nadal składano w pozycji embrionalnej. Z uwagi na to, że jako pierwszych złożono w tego typu trumnach faraonów, dekorowano je najczęściej wyobrażeniem złożonej z szeregu nisz i uskoków fasady pałacu królewskiego⁷. Ich wieka były płaskie lub wypukłe – podobne do dachów współczesnych im domostw. Symbolika odnosi się do trumny – domu zmarłego. Nie można jednak zapomnieć, iż społeczeństwo egipskie to nie tylko wysocy dostojnicy i faraonowie. Z tego okresu zachowało się stosunkowo niewiele pochówków ludzi bogatych, natomiast jest wiele grobów Egipcjan z warstwy średniej i biednej. Rolę trumny w tym przypadku pełniły plecione trzcinowe pudełka lub maty. Niekiedy ludzie ci byli chowani w drewnianych skrzyniach, których zewnętrzna dekoracja i kształt nasuwają skojarzenia z mastabami. Zmarli byli układani na boku w pozycji embrionalnej, co charakteryzuje wszystkie pochówki tego okresu, bez względu na status społeczny⁸.

W okresie Starego Państwa dominującą formą bogatej trumny były kamienne, prostopadłościennne sarkofagi skrzynkowe. Zmianie uległa dekoracja. W okresie panowania władców IV dynastii pojawił się pierwszy pas inskrypcji otaczający górną część skrzyni, a na wieku zapisywano kolumnę hieroglificznego tekstu. Artyści pracujący za czasów V dynastii nanosili na drewnianą lub kamienną skrzynię parę oczu, które pozwalały spoglądać zmarłemu na świat żywych⁹. Za panowania kolejnej dynastii wewnątrz trumny zaczęto umieszczać spis wszystkich złożonych zmarłemu ofiar oraz ślepe wrota służące duszy zmarłego do swobodnego przemieszczania się między zaświatami i światem żywych. Sarkofagi zmarłych bogatych były wyrabiane z szerokich desek z drewna importowanego, zaś te należące do osób biedniejszych robiono z małych, nieregularnych elementów drewna lokalnego. Poszczególne części łączono ze sobą przy pomocy drewnianych kołeczków¹⁰.

⁵ P. Piotrowiak, *Badania paleopatologiczne nad mumiami egipskimi*, „Juwenilia” 2008, nr 3, s. 17.

⁶ K. Ciałowicz, *Początki cywilizacji egipskiej*, Kraków – Warszawa 1999, s. 238; L. Krzyżaniak, *Egipt przed piramidami*, Warszawa 1980, s. 219, 282, 284, 294; A.J. Spencer, *Death in Ancient Egypt*, London 1982, s. 165.

⁷ F. Daumas, *Od Narmery do Kleopatry*, Warszawa 1982, s. 213; I.E.S. Edwards, *Piramidy Egiptu*, Warszawa 1995, s. 37; S. Ikram, *op. cit.*, s. 93; J. Spencer, *op. cit.*, s. 166.

⁸ *Starożytny Egipt. Życie, sztuka, obyczaje*, red. A. Niwiński, Warszawa 2008, s. 136.

⁹ S. Ikram, *op. cit.*, s. 93; J. Spencer, *op. cit.*, s. 170.

¹⁰ *Starożytny Egipt...*, s. 137.

W końcowym etapie I Okresu Przejściowego na skrzyni zaczęto zapisywać Księgę Dwoch Dróg, zaś dno wypełniano mapą zaświatów. Opowiada ona o wędrówce boga Re, w barce nocnej, przez 12 godzin nocy¹¹. W eschatologii solarnej gwarantem trwania w zaświatach było asystowanie bogu Re w podróży po zaświatach. Spotykamy magiczne formuły, których zadaniem było doprowadzenie duszy do utożsamienia z Bogiem Słońcem. Zabieg ten dostarczał zmarłemu magiczną moc dającą przewagę nad demonami czyhającymi w Krainie Zachodu. Każdy region zaświatów był oddzielony bramą chronioną przez różnorakie demony i pomniejsze bóstwa zaświatowe. Wypowiedzenie ich imion dawało Re i zmarłemu swobodę bezpiecznego podróżowania podziemną rzeką. W Księdze Dwoch Dróg zaprezentowano motyw odwiecznej walki Re z wężem Apopisem, chcącym przeszkodzić w ponownych narodzinach Słońca. Inskrypcje podkreślały dobroczynną rolę Słońca dla zmarłych. Sama obecność bóstwa w zaświatach dawała im możliwość chwilowego zmartwychwstania, aby mogli przyjąć i spożytkować ofiary oraz ubrania darowane im przez Wielkiego Boga. Nocna podróż boga Re była dla zmarłych czasem radości, ale też podkreślała okrutną naturę Boga Słońca, gdyż jego przybycie do Krainy Podziemnej miało na celu ukaranie grzeszników – stronników Apopisa. Ta dwoistość została odzwierciedlona także w podziale kompozycji Księgi na rzekę i dwa jej brzegi. Rzeką płynęła nocna barka słoneczna; na jednym brzegu przebywali błogosławieni, a na drugim – potępieni. Wędrówka Re przez zaświaty była również nadzieją dla zmarłego, że – podobnie jak „Stare Słońce” po nocnej wędrówce – dostąpi odmlodzenia, czyli zmartwychwstania.

W okresie Średniego Państwa dekoracja wewnętrzna nadal była zdominowana przez spisy i przedstawienia ofiar grobowych. Wszystkie obiekty rozmieszczano tak, by zmarły za sprawą swej magii mógł po nie łatwo sięgnąć, np. broń malowano tuż obok rąk. Na ścianach trumien umieszczano też lustra symbolizujące Boga Słońca oraz odbijające ziemskie życie¹². Na wewnętrznych częściach pokryw pojawiła się bogini nieba Nut, opiekuńczo oplatająca ramionami zmuumifikowane ciało. Sarkofagi skrzynkowe pozostały w użyciu przez cały omawiany okres, jedyną zmianą była ulegająca rozbudowie dekoracja. Na górnej części skrzyni pojawiły się cztery kolejne kolumny tekstu, będącego prezentacją zmarłego przygotowaną dla bóstw zaświatowych. Nadal malowano oczy, a pod

¹¹ Księga Amduat, najstarsza wersja Księgi Dwoch Dróg, prezentująca przeprawę Słońca przez zaświaty, miała zapewnić zmarłemu faraonowi możliwość odbywania tej wędrówki wraz z Re. Księga ta malowana była początkowo jedynie na ścianach grobowców faraonów, gdyż jej właściwa nazwa brzmi „Pismo z Ukrytego Pomieszczenia”. Wiązano z tym określeniem komorę grobową króla, do której miała prowadzić kręta droga opisana dokładnie w Księdze Dwoch Dróg w postaci poszczególnych regionów zaświatów. Por. A. Niwiński, *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, Warszawa 1995, s. 124–126; S. Ikram, *op. cit.*, s. 41.

¹² S. Ikram, *op. cit.*, s. 95.

nimi ślepe wrota. Sarkofagi bogatych ludzi zdobiono w tym czasie fajansem lub złotą folią.

W okresie Średniego Państwa pojawiły się pierwsze sarkofagi antropoidalne. Ich powstanie, w sensie technicznym, było wynikiem upowszechnienia się w I Okresie Przejściowym masek kartonazowych, którymi przykrywano mumię. Maski wykonywano na wymiar konkretnego ciała. Interpretuje się je również jako kokony, z których zmarli rodzą się do życia wiecznego. Symbolizowały one kosmos, wieko to bogini nieba Nut, zaś skrzynia to bóg ziemi Geb, a ulokowani na ścianach synowie Horusa wiązani byli z czterema stronami świata: Duamutef – wschód, Hapi – północ, Impet – południe, Kebechsenef – zachód¹³. Pierwszym tego typu sarkofagiem była trumna należąca do królowej Aszait (XI dynastia). Imitowała ona mumię spowitą w biały welon z twarzą ukrytą pod czarną maską, do której doczepiono niebieską, splecioną w warkoczyk brodę¹⁴ symbolizującą boskość, i z królewskim nemesem na głowie¹⁵. Czasami maski kartonazowe dekorowano dodatkowo malowanymi przy szyi szerokimi naszyjnikami oraz pasami inskrypcji hieroglificznych, będącymi imitacją używanych wcześniej pasów przytrzymujących na miejscu bandaże mumii. Naszyjnik ten to egida lub pektorał o stosunkowo skromnej dekoracji przedstawiającej głowę sokoła lub *ureusz*. Księga Umarłych określała pektorał mianem kołnierza wykonanego ze złota, który miał być zakładany zmarłemu w dniu pogrzebu¹⁶. Tak zabezpieczone mumie składano na lewym boku do trumien skrzynkowych. Z teologicznego punktu widzenia ich pojawienie się wynikało z rozpowszechnienia się w społeczeństwie mitu ozyriackiego. Zgodnie z mitologią w takiej trumnie miał Ozyrysa zamknąć Set chcący przejąć władzę nad krajem. Sarkofagi typu antropoidalnego zdominowały kulturę pogrzebową Egiptu aż do jego upadku i przejścia pod panowanie rzymskie w 30 r. p.n.e.

Samodzielne sarkofagi antropoidalne występowały już w II Okresie Przejściowym. Ich upowszechnienie się w tym czasie wynikało z braku dostępu Egipcjan do drewna dobrej jakości, niezbędnego do skonstruowania sarkofagów skrzynkowych. Za panowania XVII dynastii wytworzył się sarkofag typu *riszi*¹⁷. Całość pokrywano malowidłami piór, przez co całość sprawiała wrażenie ciała w objęciach olbrzymiego ptaka. Często odnosi się ten typ do wizerunków bogiń Izydy i Neftydy, które – przybierając postać drapieżnych kani – miały stać na

¹³ M. Barwik, *op. cit.*, s. 171; M. Lurker, *Bogowie i symbole starożytnych Egipcjan*, Warszawa 1995, s. 97.

¹⁴ Niebieska, splecioną w warkocz broda stanowiła oznakę godności i boskości, gdyż według zapisów religijnych bogowie mieli mieć włosy jak lśniący lazuryt. Por. M. Lurker, *op. cit.*, s. 59.

¹⁵ I.E.S. Edwards, *op. cit.*, s. 190; S. Ikram, *op. cit.*, s. 95; J. Lipińska, *Sztuka egipska*, Warszawa 1982, s. 113, 145.

¹⁶ M. Lurker, *op. cit.*, s. 140.

¹⁷ *Riszi* – od arabskiego słowa znaczącego ‘pióro’.

straży mumii Ozyrysa i jednocześnie przywiać mu rozpostartymi skrzydłami siły życiowe¹⁸. Według innej teorii miały one być wyobrażeniem części ludzkiej duszy – *ba*, prezentowanej w malowidłach grobowych jako ptak z rodziny czaplowatych. Wieko zawierało wizerunek zmarłego z naniesionym na piersi wizerunkiem sępa, którego skrzydła przypominały te znane z przedstawień bogini Nut. Był on symbolem strażnika czuwającego nad sercem zmarłego. Sarkofagi typu *riszi* służyły do pochówków faraonów aż do czasów XXI dynastii. Wśród innych grup społecznych Egiptu pozostały one w powszechnym użyciu do panowania władców XVIII dynastii, kiedy ustąpiły miejsca białym sarkofagom z pionowymi i poziomymi żółtymi pasami pokrytymi inskrypcjami. Twarze, w zależności od płci, barwiono na czerwono-męskie lub żółto-kobiece. W tym okresie wykształcił się kolejny typ sarkofagu antropoidalnego, tzw. czarny¹⁹. Barwę zawdzięczał on czarnej masie bitumicznej lub żywicznej, którą go pokrywano. Dekoracja utrzymała wcześniejszą żółtą kolorystykę. Coraz powszechniejszy stał się w tym czasie zwyczaj składania mumii do dwóch lub trzech trumien, z których najbogatsza była skrzynia wewnętrzna, często oklejana w całości złotą folią. Obyczaj ten nie był jednak nowością, gdyż początek miał już w okresie wczesnodynastycznym. Ciała bogatych Egipcjan, zawinięte w skóry, umieszczano wtedy w pierwszych prowizorycznych, glinianych lub drewnianych, prostopadłościennych trumnach. Najczęściej kilka trumien antropoidalnych lokowano w jednym dużym sarkofagu skrzynkowym. Ponieważ były one najbardziej narażone na zniszczenia, wykonywano je z trwałego materiału – drewna (akacja, cedr, sykomora) lub kamienia (bazalt, granit, kwarcyt). Koniec panowania XVIII dynastii przyniósł zewnętrzne kamienne sarkofagi antropoidalne. Ich dekoracja była wierną kopią pochodzącą z wersji drewnianych. Pierwsze ich prototypy datowane są na czasy XIX dynastii. Prezentowały one zmarłego w codziennym stroju pokrytym wersetami z Ksiąg Podziemia. Przez całe, ponad 200-letnie, panowanie dynastii Ramessydów dominowały sarkofagi żółte²⁰. Artyści nanosili na nie wielobarwne inskrypcje oraz wizerunki figuralne bóstw egipskiego panteonu. Okres Nowego Państwa był czasem występowania obok siebie rozmaitych typów sarkofagów antropoidalnych. Pojawiły się wtedy m.in. ceramiczne sarkofagi pantoflowe²¹, a zewnętrzne trumny osób prywatnych nabierały formy antropoidalnej. Ich dekoracja została utrzymana w stylu sarkofagów wewnętrznych – z dominacją barwy czarnej i żółtej.

Najbogatsze sarkofagi antropoidalne wykonywano oczywiście dla władców. Kobiety z rodziny królewskiej XVIII dynastii spoczywały w długich (ponad 3-metrowych), kartonazowych formach *riszi*, z ruchomą niewielką częścią

¹⁸ J. Lipińska, M. Marciniak, *op. cit.*, s. 55–56; M. Lurker, *op. cit.*, s. 103.

¹⁹ S. Ikram, *op. cit.*, s. 99.

²⁰ *Ibidem*, s. 101.

²¹ *Ibidem*.

pokrywy, aby umożliwić bezpieczne włożenie mumii. Szybko zostały one wyparte przez drewniane trumny typu *riszi* z zaznaczonymi promieniami każdego z tworzących je piór oraz dodatkowo pokryte bogatą dekoracją. Kolejnym etapem ewolucji tego typu był utrzymany w identycznym kształcie sarkofag, którego poszczególne pióra tworzone ze srebrnej, szklanej, złotej lub wykonanej z kamieni półszlachetnych inkrustacji. Najdoskonalszym przykładem jest wewnętrzny sarkofag Tutenchamona w całości wykonany ze złota, zaś każde z piór to delikatny relief w złocie²². Od panowania Seti I zewnętrzne sarkofagi królewskie stały się kamienne. Nie było to działanie nowatorskie, gdyż tego typu zabiegi stosowali już kamieniarze Starego Państwa. Zmieniła się natomiast dekoracja sarkofagów. Nanoszono na nie inskrypcje i winiety z różnych Ksiąg Podziemia. Zewnętrzne trumny królewskie pozostały kamiennymi prostopadłościanami dekorowanymi jedynie pasami inskrypcji. Obok głowy mumii nanoszono postać bogini Izydy, zaś przy stopach – Neftydy. Na zewnętrznej stronie wieka malowano lub rzeźbiono znak *szen*²³ będący gwarantem wiecznego trwania imienia zmarłego władcy. Kształt kartusza cały zewnętrzny sarkofag przybrał za panowania XVIII dynastii i dzięki temu zapewniał magiczną formą ochronę cennego wnętrza trumny – mumii. Dodatkowymi strażniczkami prezentowanymi na sarkofagach były boginie Izyda, Neftyda, Neit, Selkit.

Sarkofagi osób prywatnych w okresie Nowego Państwa nadal wykonywano z drewna. Od czasów XVIII dynastii stosowano sarkofagi skrzynkowe oraz sarkofagi typu *riszi*. Ujednoczeniu uległo to za panowania faraona Totmesa III, kiedy „rynek zbytu” został zdominowany przez wyrabiane z drewna sykomory trumny antropoidalne. Dekoracja nie odbiegała zasadniczo od tej znanej z grobowców królewskich, gdyż mamy tutaj zarówno przedstawienie bogów opiekujących się zmarłymi, jak i pojedyncze (w większości przypadków) zapisane w kolumnach inskrypcje religijne. Kolorystyka tła była początkowo biała, za XVIII dynastii – czarna, a ostatecznie – za panowania władców XIX dynastii – żółta²⁴.

W III Okresie Przejściowym popularnością cieszyły się drewniane sarkofagi antropoidalne. Obowiązkowo mumię składano do dwóch sarkofagów pokrywanych, tak jak w okresach wcześniejszych, wielobarwną dekoracją na żółtym tle. Wokół szyi zmarłego malowano okazały kwiatowy naszyjnik. Za panowania XXI dynastii kolię pokrywano cienkimi czerwonymi liniami, które w kolejnym etapie ewolucji pokryły całą jego powierzchnię. Inspiracją dla tematyki ornamentalnej stały się winiety pochodzące z Księgi Umarłych, wcześniejszych

²² B. Brier, *Mumie egipskie*, Warszawa 2000, s. 117; S. Ikram, *op. cit.*, s. 101; K. Michałowski, *Nie tylko piramidy... Sztuka dawnego Egiptu*, Warszawa 1969, s. 200; O. Neubert, *Z kraju faraonów*, Warszawa 1959, s. 192–194.

²³ Znak *szen* – owal tworzący królewski kartusz.

²⁴ *Starożytny Egipt...*, s. 140.

reliefów grobowych prezentujących sceny z życia pozagrobowego oraz mitologii. Wewnętrzna powierzchnia wieka była dekorowana wizerunkiem bogini Nut, zaś dno skrzyni zdobił filar *dzed*²⁵, który był ulokowany bezpośrednio pod kręgosłupem mumii i miał zmarłemu służyć jako oparcie. Dekoracja sarkofagów osób prywatnych zaadoptowała wtedy symbolikę i winiety Księgi Amduat, z której wcześniej miał prawo korzystać tylko władca²⁶. Od czasów XXII dynastii libijskiej wiadać postępującą pauperyzację ornamentyki sarkofagu. Ostatecznie wyraźnie została zaakcentowana tylko twarz zmarłego. Drewniane trumny zdobił jedynie szeroki naszyjnik oraz pasy tekstu hieroglificznego. Wewnętrzną dekoracją był nadal wizerunek bogini Nut. Ostatnią formę sarkofagów z omawianego okresu tworzyły sarkofagi antropoidalne z podium będącym oparciem dla stóp zmarłego oraz filarem grzbietowym podtrzymującym plecy. Do końca panowania rodzimych dynastii w Egipcie popularnością cieszyły się sarkofagi antropoidalne ze skromną dekoracją o dwóch istotnych elementach: szeroki naszyjnik i wyraźnie akcentowana duża, nieproporcjonalna do całego ciała, głowa²⁷.

Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, iż na przeobrażenia w kształcie i dekoracji sarkofagów wpływ miały dwa główne czynniki. Przede wszystkim były to zmiany zachodzące w wierzeniach grobowych. Do czasów Średniego Państwa w religii zdecydowanie dominowała religia solarna, dlatego umieszczano na trumnach winiety z tekstami Księgi Dwóch Dróg. Bóg Słońce dawał zmarłemu szansę na odrodzenie się. Dodatkowo życiodajne słońce zapewniało duszy pożywienie i odzienie. Upowszechnienie się mitu ozyriackiego wprowadziło istotną zmianę w teologii. Od tej chwili zmarły mógł dostąpić zmartwychwstania oraz utożsamienia z samym Ozyrysem. Ta personifikacja dawała duszy możliwość swobodnego i bezpiecznego poruszania się po Krainie Zachodu. Z tymi mitycznymi wydarzeniami związane jest także pojawienie się na sarkofagach wizerunków opiekuńczych bóstw Izdydy i Neftydy przy głowie i nogach zmarłego oraz Nut i Geba – nad i pod jego ciałem. Zmianie uległo również postrzeganie życia zaświatowego przez Egipcjan. W pierwotnej formie zmarły nie mógł się poruszać ani wychodzić, stąd oczy czy lustra umieszczane na wczesnych sarkofagach, aby dać mu namiastkę obcowania ze światem żywych. Wraz z procesem demokratyzacji wierzeń grobowych zmarły zyskał większą swobodę i mobilność. Mógł opuszczać grobowiec dzięki ślepym wrotom czy magicznym zaklęciom przemieniającym jego *ka* w ptaka. Wpłynęło to na zmianę treści inskrypcji i dekoracji trumien. Zaczęto na nie nanosić zaklęcia to umożliwiające. Okres Nowego Państwa

²⁵ Filar *dzed* – pierwotnie związany z rolniczymi obrzędami, z czasem stał się symbolem trwania. Utożsamienie Ptaha z Sokarisem, a następnie tego boga z Ozyrysem sprawiło, że i *dzed* uznano za symbol ozyriański, symbol zwycięstwa nad Setem.

²⁶ S. Ikram, *op. cit.*, s. 104; A. Niwiński, *op. cit.*, s. 122.

²⁷ V. Cortese, M.K. Guidotti, *op. cit.*, s. 186; J. Lipińska, *op. cit.*, s. 273; *eadem*, *Sztuka starożytnego Egiptu*, Warszawa 2008, s. 267.

niesie ze sobą kolejne zmiany polegające na połączeniu się (w sferze wiary w życie pośmiertne) eschatologii solarnej i ozyriackiej. To dzięki mocy słońca Ozyrys zmartwychwstaje, a co za tym idzie też każdy zmarły z nim uosobiony. Wynikiem tego było wymieszanie w dekoracji zewnętrznej motywów podróży Re w barce po niebie oraz winiet prezentujących fragmenty życia Ozyrysa. Sąd Ozyrysa, rozpowszechniony w Średnim Państwie, nabrał w latach kolejnych olbrzymiego znaczenia. Powstała konieczność dostosowania sarkofagu do potrzeb tego nowego rytuału. Stąd nanoszenie na wewnętrzne ściany przedstawień Sali Dwóch Prawd i wyposażanie mumii w Księgę Umarłych.

Warto tutaj zwrócić uwagę na drugą przyczynę przemian w tej dziedzinie, mianowicie postęp sztuki egipskiej. W zmianach sarkofagów można zauważyć okresy świetności i upadku państwa. Kiedy kraj rozwijał się w warunkach pokojowych, sarkofagi były solidniej wykonywane, z lepszych materiałów, a ich dekoracja była bogatsza i lepiej wykonana. W czasach kryzysu państwa pogarszała się jakość trumien zarówno w kwestii wykonania, jak i użytego do produkcji materiału. Doskonałym przykładem są tu zachowane zabytki tego typu ze wszystkich okresów przejściowych w dziejach Egiptu.

Podsumowując, można stwierdzić, iż na ewolucję sarkofagów na przestrzeni rozwoju państwa egipskiego największy wpływ wywarły zmiany w sferze wierzeń grobowych. Każdy element wielowiekowej tradycji religijnej znajdował odbicie w dekoracji i formie trumien. Artyści je tworzący starali się dopasować wykonywane przez siebie arcydzieła do potrzeb klientów. Przejawiało się to w coraz bogatszej i szczegółowej dekoracji, wypełnionej wizerunkami bóstw i zamieszkujących zaświaty istot, a także inskrypcji pozwalających zmarłemu przetrwać. Przeniesienie spisów ofiar grobowych na ściany grobowca umożliwiło zapewnienie części sarkofagu tekstami religijnymi. Sarkofagi stanowią dzięki temu doskonały materiał do prześledzenia zmian zachodzących w koncepcji zaświatów egipskich, a co za tym idzie religijnego światopoglądu współczesnych im ludzi.

Niniejszy artykuł nie wyczerpuje tematu przemian, jakie zachodziły w kształcie i formie dekoracji sarkofagów na przestrzeni rozwoju Egiptu faraonów. Stan badań tutaj przedstawiony²⁸ wymaga uzupełnienia i wzbogacenia o nowe opracowania, jakie pojawiły się na przestrzeni ostatnich kilku lat, w tym przede wszystkim nowe edycje tekstów egipskich wydawane przez Harrassowitz Verlag²⁹. W kwestii rozwoju religii egipskiej warto sięgnąć do pracy Wiesława Batora z 2012 r.³⁰ oraz popularnonaukowego opracowania *Journey Through the Afterlife*:

²⁸ Prezentowane badania są za rok 2012/2013.

²⁹ J. France, *Le cercueil de Padikhonsou au musée des Beaux-Arts de Lyon*, Wiesbaden 2016; A. Wüthrich, *Édition synoptique et traduction des chapitres supplémentaires du Livre des Morts 162 à 167*, Wiesbaden 2015.

³⁰ W. Bator, *Religia starożytnego Egiptu: perspektywa religioznawcza*, Kraków 2012.

*Ancient Egyptian Book of the Dead*³¹. Prace te dadzą czytelnikowi możliwość szczegółowego zapoznania się z zasygnalizowaną w artykule bogatą i rozbudowaną tematyką przemian w wizji egipskich zaświatów.

BIBLIOGRAFIA

- Barwik M., *Księga wychodzenia za dnia: tajemnice egipskiej Księgi Umarłych*, Warszawa 2009.
- Bator W., *Religia starożytnego Egiptu: perspektywa religioznawcza*, Kraków 2012.
- Brier B., *Mumie egipskie*, Warszawa 2000.
- Ciałowicz K., *Początki cywilizacji egipskiej*, Kraków – Warszawa 1999.
- Cortese V., Guidotti M.K., *Egipt. Sztuka, historia, cywilizacja*, Warszawa 2008.
- Daumas F., *Od Narmera do Kleopatry*, Warszawa 1982.
- Edwards I.E.S., *Piramidy Egiptu*, Warszawa 1995.
- France J., *Le cercueil de Padikhonsou an musée des Beaux' Arts de Lyon*, Wiesbaden 2016.
- Ikram S., *Śmierć i pogrzeb w starożytnym Egipcie*, Warszawa 2004.
- Journey Through the Afterlife: Ancient Egyptian Book of the Dead*, ed. J.H. Taylor, London 2010.
- Krzyżaniak L., *Egipt przed piramidami*, Warszawa 1980.
- Lipińska J., *Sztuka egipska*, Warszawa 1982.
- Lipińska J., *Sztuka starożytnego Egiptu*, Warszawa 2008.
- Lipińska J., Marciniak M., *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 2006.
- Lurker M., *Bogowie i symbole starożytnych Egipcjan*, Warszawa 1995.
- Michałowski K., *Nie tylko piramidy... Sztuka dawnego Egiptu*, Warszawa 1969.
- Neubert O., *Z kraju faraonów*, Warszawa 1959.
- Niwiński A., *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, Warszawa 1995.
- Piotrowiak P., *Badania paleopatologiczne nad mumią egipską*, „Iuvenilia” 2008, nr 3.
- Spencer A.J., *Death in Ancient Egypt*, London 1982.
- Starożytny Egipt. Życie, sztuka, obyczaje*, red. A. Niwiński, Warszawa 2008.
- Wüthrich A., *Édition synoptique et traduction des chapitres supplémentaires du Livre des Morts 162 à 167*, Wiesbaden 2015.

SUMMARY

The system of Egyptian funeral beliefs was one of the most developed among the nations of the ancient East. Apart from creating complex mythology and rituals, it created a collection of objects of material culture, which served as elements that completed said rituals. In this group both tombs and sarcophagi play the primary role and therefore they deserve special attention.

It is possible to determine a fixed group of objects that were included in the Egyptian funerary equipment. Human remains preserved by the mummification process, sarcophagi, scrolls and small everyday objects such as jewelry, ceramics, sculpture and furniture, should be mentioned among others. Apart from the form of the tomb, as the main chronological determinants of the burial should be considered shape and ornamentation of coffin in which mummy was deposited. That enables us to divide sarcophagi into two basic groups – box and anthropoid. Depending on the period when were created both their form and meaning vastly differs.

³¹ *Journey Through the Afterlife: Ancient Egyptian Book of the Dead*, ed. J.H. Taylor, London 2010.

The article should be regarded as a short synthesis of a complex problem, which require further reasarch, although the issue was repeatedly brought up in professional literature. The matter was discussed interdisciplinary basing upon methods of history and archaeology. The article is an attempt to depict the changes in sarcophagi's shape during Egypt history since the Predynastic Period until the reign of XXXth Dynasty. It aims to present the transition in Egyptian eschatological beliefs in said period. The article discusses both the religious texts as well as foreign sources, including Herodotus.

The undertaken endeavour proves that the religion changes reflected on the decorations of sarcophagi and texts which were an inseparable part of such decoration. Simple shapes of early examples from the Predynastic Period evolve into complex forms, in some examples with multiple coffins, which at the dawn of XXVIth Dynasty, return to its original, single forms. The article covers also the matter of stylistic tendencies in the decoration of sarcophagi. From the initial form, lacking the painted decoration, through examples dating back to Old and Middle Kingdom periods with limited decoration, up to "outburst of ornamentation" during the time of New Kingdom, with its downfall and return to the simple form with one emphasized element – the head of the deceased, at the end of discussed period. What is more the methods applied in the research pointed out the reasons of said changes. Among others there should be mentioned the political situation of Egypt, level of wealth of the society, access to raw materials, as well as the talent and commitment of the craftsmen.

Keywords: funerary beliefs; sarcophagi; sarcophagi evolution; myth of Osiris; solar religion; Egypt of the Pharaohs; mythology